

ÜLKƏR DADAŞOVA
İçərişəhər, 8-ci Kiçik qala,
AMEA Folklor İnstitutunu
d_ulker@mail.ru

İRAQ-TÜRKMAN LİRİK FOLKLORUNUN POETİKASI

Xülasə

Sözün gücü ilə insanın yaşadığı zaman çərçivəsində istiqamətli, davamlı “addımlamasına”, həyatda tutduğu mövqeyinin müəyyən bir düzəmdə formalaşmasına, eyni zamanda yeni dəyərlər əsasında qurulan yeni yanaşmaların bərqərar olmasına, o cümlədən bir- birini qarşılıqlı sevnən gənclərin belə “isti” yaxınlığına “soyuqluq” qataraq aralarındakı münasibətlərin dəyişməsinə və s. nail olmaq olar.

Hətta bu münasibətlərin dəyişməsində heç kim rol oynamasa belə, aşıqın sevdiyi insanın ürəyini özü tərəfindən qırması və bunun da xalqın qəlbləşmiş ifadələri ilə səsləşən, bədii gözəlliklərlə təcəssüm etdirilən lirik nümunələrdə əksi bir daha söz çələnginin poetik mahiyyətindən çıxış edərək sehrli dalğaları ilə insanı təsirləndirməklə özünə çəkir. Həyatın sözlü, ifadəli aynası olan bədii nümunələrdə gerçəkliklərin uzun zaman keçidindən keçməsinə rəğmən hal-hazırkı dövr üçün mahiyyətini itirmədən əks olunması bir daha onu yaradan şəxslərin sözün mahiyyətini dərinədən bilib anlayaraq bundan məharətlə istifadəsini göstərir.

Məqalədə İraq-türkman lirik folklorunun örnəklərinin poetik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəllif xüsusilə qarğışlarda və bayatı-ağılarda istifadə olunan poetik vasitələr araşdırılmışdır.

Açar sözlər: folklor, lirika, İraq-Türkman, alqış, qarğış

Ta qədim zamanlardan sözün sehrinə, hikmətinə, gücünə inanan xalq ona dəyər verərək “qızıl söz” adlandırmışdır, lakin istifadə məqamından asılı olaraq “...söz var kəskin qılınc kimidir: dostluğu kəsər, öldürər, qəlbə müalicəsi mümkün olmayan yaralar açar, qəlb bağçasındakı yaşıllıqları, sevgi çiçəklərini qış mövsümü kimi öldürər.” (2, 136-137)

Bədii sözün leksik-semantik məna yükünü daşıyan şifahi xalq ədəbiyyatı da xalqın həyata baxışını, təsəvvürlərini əks etdirmişdir.

Sevgililər tərəfindən deyilən qarğışlar daha çox ayrılığa yönələn mövzudan qaynaqlanır və əsasən, qovuşacaqlarına ümidi olmayan bir insanın dilindən deyilən ifadələrdir.

Qarğışlarda ifadəsini tapan mövzunun əsas mahiyyətini qarşı tərəfin maddi varlıqla deyil, insan üçün daha önəmli sayılan səhhətində problemlər arzulamaq durur, bu ayrılığı həyatda yaşam təminatı verən sağlqla yanaşı tutaraq, əməlinin əvəzi olaraq sağlamlığının itirilməsini- kor, lala, ümumiyyətlə, şikəst olmasını, həyatdan köçməsinə istəyir.

Narıncı dilim-dilim,
Gəl otu mənim gülüm.
Nə dedim, küsdün gənə
Lal olsun ağzım-dilim. (3, 147)

Sevdiyi qızı dediyi sözlərlə incidən aşıq halını bədii dillə təcəssüm etdirərək mükəmməl bənzətmələrdən yararlanmaqla daha obrazlı, poetik fiqurlarla real şəraiti canlandırmağa çalışmışdır. Xalq şifahi deyimində tez-tez rastlaşdığımız “ürəyim parça-parça oldu” frozoloji ifadəsinin bədii

örnəklərdə sözün digər sehrli gücü ilə çatdırılmasına şahid oluruq, belə ki “Narıncı dilim-dilim” poetik material olaraq bənzətmənin kamil, mükəmməl nümunəsi kimi işlənmiş və aşıqın ürəyinin parçalandığını təəssübün edən vəziyyətə işarə vermişdir.

Digər misrada prozopopeyanın şəxsləndirmə növündən yararlanmaqla sevdiyi qızı təbiətin gözəllik təəssübü kimi dəyərləndirirərək “gülüm” deyə müraciət etmişdir.

Sevgili-gül qarşılığının istər şifahi, istərsə də klassik nümunələrdə işlənmə paralelliklərinin tez- tez qarşımıza çıxması, fikrimizcə, yalnız görünüş gözəlliyindən dolayı təsadüf edilən bir fakt kimi baxmaq kifayət etməz, çünki müdrik xalq yalnız görünüşü əsas tutaraq belə bəsit yanaşma kondeksindən bu dərəcədə çox yararlanmazdı. Deyilənləri əsas tutaraq, əsas mahiyyətində uzaq keçmişdən süzülüb gələn mifopoetik anlamın üstündə durmağı məqsədəuyğun bildik.

Gül ənənəsinin mifoloji dərinliyinə varanda görürük ki, ilahilər su zanbağından törəmiş, buna görə də ilahilər-butlar üçün, əsasən, su zanbağı çiçəkləri qoyulurdu. Təmizlik təəssübü olan su zanbağı ilə eyni formallığı daşıyan butlar eyniləşdirilirdi. Uygurların əhd olaraq butlara qoyduqları lotus çiçəyi sonralar gül təqdim etmək adətinin formalaşmasına gətirmiş və təkamül proseslərindən biri kimi irəliləyən “gül” ənənəsi xalqın obrazlı, poetik söz, sənət dünyasına daxil olmuş, klassik ədəbiyyatlarda tez- tez rastlaşdığımız sevgili –but ikiləşmələrinin digər görüntü versiyası olaraq sevgili-gül metaforası kimi işlənmişdir. (1, 126)

Bu lirik nümunədə aşıq sözlərindən inciyərək ondan uzaqlaşan sevgilisini barışığa salsəlməklə ayrılığın sona çatmasını istəyir və cəza olaraq günahlarının əvəzini isə özünü qarğamada görür. Elə də ciddi olmayan səbəblərdən ayrılığa mübtəla olan günahkar özünü cəzalandırma üsulu olaraq seçdiyi qarğışlarda cəza da yüngül seçimlə kifayətlənməli olur, yəni artıq cəza olaraq ölüm seçmir.

Lakin ciddi səbəblərdən ayrılma olarsa, artıq cəza da “ağırlaşır”, daha burada həyatla vidalaşaraq, digər dünyaya-ölümə sövq edən bəddualar səslənir. Çünki bir-birini sevən aşıqların hər hansı bir səbəbdən ayrılması onların könül dünyalarından ayrılması, məhvi deməkdir, bir növ bu ayrılıq onların dünyalarının sonu olaraq dəyərləndirilir və odur ki, səbəb olan tərəfin qarşılıq olaraq öz dünyasından ayrılaraq, digər dünyaya-əbədi dünyaya sakin olmasına bəddualarda tez-tez rast gəlmək mümkündür:

Yarı mənnən,
Doldur iç yarı mənnən,
Kül olsun ağ ciyəri
Kim etdi yarı mənnən. (3, 100)

Türk xalqının əski görüş və təsəvvürləri ilə bağlı hadisələrin bədii- poetik nümunələrdə gizləndiyini bir daha bu bədduada görmək olar. Atəşə təmizləyici qüvvə olaraq baxan türklər ölənlər insanları yandırmaqla pislik və günahlardan qurtardıqlarını düşünürdülər. Qədim Misir və Hind mifologiyasında isə külün yenidən dirilmə- yenidən doğuşa inamından irəli gələrək ölümlərin yandırılması faktına rast gəlmək olar. (1, 123) Bir sözlə, müxtəlif səbəblərdən asılı olmayaraq, nəticə olaraq ölənlər şəxsin yandırılaraq külə çevrilməsi ənənəsi sonradan bəddualar üçün poetik fiqur olaraq işlədilmişdir, qarşı tərəfə bədii sözün gücü ilə ölüm arzulayaraq “Kül olsun ağ ciyəri” deyir. Yaxud:

... Torpaq onun başına
Bedasıla bel bağlar.
Gəl, gəl gənə, ay gülüm!
Mənə zülm edən öz bəgim! (3, 138)

“... toprağın bir qarğış içində işlədilməsi ölümlə olan bu əlaqənin təbii bir sonucudur. Torpağın, doğrudan, ölümə dəvət edən bir çağırış biçimi də “topraq başına” qarğışdır.” “Torpaq onun başına” ifadəsindəki “topraq” və “başına” sözləri bir yerdə işlənərək, insanların bəlaya düşər olmaları, ölüm və ölümdən də betər bir vəziyyətə düşməsi mahiyyətini ifadə etmişdir. (4, 173)

Rəqib dərindən beş olsun,
Beşikdən on beş olsun.
Düşsən uca dağdan,
Boynun xurdaxaş olsun
Yorğanın çaqır tikən
Döşəyin çim daş olsun. (3, 100)

Rəqibdən heyifini almaq istəyən aşiq qarşı tərəfin lap gənc yaşında (Beşikdən on beş olsun-yəni on beş yaşına çatanda) qəza qurbanı olmasını arzulayır, bunun da nəticəsi olaraq mükəmməl bənzətmələrdən istifadə edərək “Yorğanın çaqır tikən, Döşəyin çim daş olsun” misralarında poetik dillə qəbirdə yatmasını diləmişdir.

Bağlardan dərindən qora,
Kimsəm yox dərindən sora.
Səni məndən edən
İmansız ensin gora. (3. 98)

Burada bədii-poetik yanaşmadan irəli gələrək prozopopeyadan (şəxsləndirmədən) istifadə olunmuş, üzümün dəyməmiş, kalı mənasını ifadə edən “qora” kəlməsi heç də təsadüfi anlamda verilməmiş, əslində daşdığı semantik məna tutumundan çıxış edərək kal, dəyməmiş, yəni nakam məhəbbətinin və bununla bağlı olaraq hələ arzularının “yetişməmiş meyvə”sinin dərindən çəkən aşıqın iztirab dolu qarğıışlarını görürük.

Mifopoetik anlam daşıyan “İmansız ensin gora” misrasında əski təsəvvür və görüşlərdən, həmçinin son islami dini inanclardan qaynaqlanan mahiyyət, anlam daşımış, ölən insanın o biri dünyaya “köçümü”nü köməkçi vasitələrlə, məsələn molla-nın- din adamının müşayiəti olmadan həyata keçirilməsini istəmişdir. Dini inanclara söykənən türk xalqları ölünün son mənzilə yola salınmasını molla-nın vasitəçiliyi ilə icra edirlər, yəni dini qaydalara bələd olan molla dini ayinlərə riayət etməklə ölən insanın o biri dünyaya urvatlı çatacağına kömək edir. Sevgilisindən ayrılan insanın rıal dünyada rahatlığının pozulmasının qarşılığında daha ağır “cəza” ilə əvəzlənməsi istəyi durur. Belə ki, daha sağlamlığında hər hansı bir problemin olması ilə kifayətlənməyərək, bəzən daha ağır cəza –ölüm, yaxud da ölmə bərabər situasiya arzulayır və bununla da qane olmayaraq, o biri dünyaya molla-sız getməklə orada “əzab-əziyyət” çəkməsini istəyir. Burada amac isə ölən insanın o biri dünyada da rahatlıq tapmamasını arzulayan aşiq həmin din adamının oxuduğu ayələrin köməkliyi ilə düşdüyü “qərib” ölkədə müxtəlif mifoloji obrazların köməyindən yararlanmamasını istəyir.

Bundan əlavə, məsələyə digər aspektdən yanaşsaq, fikrimizcə, yanılmarıq. Kimsəsiz, dərindən soracaq birinin olmadığını bildirən aşiq əslində isə bu “imkanı” ondan alan, buna səbəb olan şəxsin də onun kimi kimsəsiz, tək qalmasını, hətta o biri dünyaya belə yaxınları olmadan getməsini ehtiva etmişdir.

Bəzən sazlaşmaq ölən insanın öz dilindən də söylənir, onu narahat edəcək rituallar təxmin edərək bədii poetik dillə çatdırmağa çalışılır. Yas zamanı ayinlərə əsaslanaraq insanların qəbir üstə getmək adətini dolaylı da olsa, bu sazlaşmada görmək olar. Lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra məzarda yatan mərhumun tək qaldığı, hətta sevdiyi insanı sormağa belə bir kimsə tapmadığı göstərilir.

Bu yola xanım gedər,
Xanımnın canım gedər.
Cigərdən yaralıyam
Gözümün qanım gedər. (3, 113)

Bu xoyratda da o biri dünyaya gedən yoldan danışılaraq xanımından sarı ağlamasını mübaligəli şəkildə obrazlı ifadələrlə işlədərək göz yaşlarının qana çevirilməsini bildirmişdir.

Nəticə. Ümumiyyətlə, sevgiyə dair olan ədəbi nümunələrdə qarğışa mübtəla olan tərəf, əsasən, onların qovuşmasına mane olan və bunun da nəticəsi olaraq ayrılmaqlarına səbəb olan qüvvələrdir ki, bu qüvvələri sevgilisinin özü, rəqib, ətrafdakı insanlar, fələk və s. təmsil edir.

Ədəbiyyat

1. Çoruhlu Y. Türk mitolojisinin anahtarları. İstanbul: Kabaççı yayınevi, 2003
2. Xəlilov B. Dil - söz çələngi, Bakı, "Elm-təhsil" nəşriyyatı, 2012
3. Paşayev. Q. Əbdüllətif. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab (İraq-türkman cildi), Bakı, "Nurlan", 2009
4. Yılmaz O. Toprak başa, baş toprağa" tarihi bir Türk kargışının klasik Türk şiirine yansımaları / Milli Folklor, Yıl 26, Sayı 101, 2014

U.Dadashova

Poetics of Iraqi-Turkman lyrical folklore

Summary

With the power of the word, it is possible to achieve an oriented and continuous stepping within the framework of the human's life, formation of a certain level of position in life, simultaneously establishment of new approaches based on new values, as well as the change of the relationships between two young people who love each other mutually through adding coldness to their hot relations.

Even if nobody has a role in changing these relationships, breaking the heart of a loved person by a lover himself, and its reflection in the lyrical works, which are common with the folk's heartfelt expressions and are embodied with artistic beauty, demonstrates once again the poetic nature of the word-wreath and impresses the human with magic waves. Reflection of the reality in the artistic works, which are the verbal and expressive mirror of the life, without losing its importance for the present period despite the long passage of time, once again shows that the creators of such artistic works know deeply the essence of the word and are able to use it masterly.

In article poetic features of Iraqi-Turkman lyrical folklore are considered. The author studies the poetic means which are especially used in damnations and bayati.

Key words: folklore, lyrics, İraqi-Turkman, wishful thinking, damnation

Поэтика Ирако-Туркманского лирического фольклора

Резюме

В рамках времени, в котором проживает, человек силой слова может достичь устойчивой и направленной «поступи», в определенном порядке формировать свою жизненную позицию, в то же время добиться становления новых подходов, строящихся на основе новых ценностей, в том числе, в «теплые» отношения двух любящих молодых людей примешивая «холодок» изменить их взаимоотношения.

Даже если в изменении этих отношений никто никакой роли не будет играть сам факт разбития влюбленным сердца своей возлюбленной и отражение этого в лирических образцах, в прекрасных с художественной стороны словах перекликающихся душевными фразами народа, выступая словарным букетом поэтической сущности своими магическими волнами производит дополнительное впечатление на человека. Несмотря на прохождение через длительный временной проход отображение в художественных образцах, которые являются устным, выразительным зеркалом жизни, реалий жизни без утери для настоящего времени значения слова показывают, что создавшие их личности глубоко познали сущность слова и умело использовали это.

В статье рассматриваются поэтические особенности Ирако-Туркманского лирического фольклора. Автор изучает поэтические средства, особенно используемые в проклятиях и баяты.

Ключевые слова: фольклор, лирика, Ирако-Туркман, благопожелание, проклятие

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.04.2019

çapa qəbul olunma tarixi: 06.05.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Afaq Ramazanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur